

Ontwikkeling en milieu: een 'glocaliserend' spanningsveld?

In 1994 werd Leo de Haan uitgenodigd om op de 9de Nederlandse Geografendagen op Terschelling zijn visie te geven op de 'Onge-makkelijke relatie tussen milieu en ontwikkeling'. Vier jaar later was er blijkbaar nog weinig opgehelderd over deze vermeende controverse, want hij werd gevraagd ter gelegenheid van de 10de Nederlandse Geografendagen in Utrecht zijn licht te laten schijnen over de 'Spanningsrelatie tussen milieu en ontwikkeling'. De ont-wikkelingen zijn in vier jaar kennelijk onvoldoende geweest om het onderwerp van zijn voordrachten te laten wijzigen. Toch is er veel veranderd. Een reeks van gedetailleerde deelonderzoeken heeft er voor gezorgd dat er nu, meer dan vier jaar geleden, een optimisti-sche visie op die relatie heerst. Daarnaast wordt ontwikkeling steeds vaker tegen de achtergrond van het globaliseringsproces geanalyseerd, waarbij samenvallende, soms conflicterende, tenden-sen van globalisering en localisering worden onderscheiden.

De auteur is verbonden aan de vakgroep Sociale Geografie van de Universiteit van Amsterdam.

LEO DE HAAN

In 1994 al maakte ik duidelijk dat het oordeel over de relatie tussen milieu en ontwikkeling en het aangeven van mogelijke spanningen daarin of zelfs de onverenig-baarheid van doelen, mede samenhangt met de politieke of ideologische agenda van de onderzoeker. Anno 1999 kunnen we vaststellen dat postmodernistische inzichten daarover uit de sociologie en antropologie nu ook wel zijn ingeburgerd in de nuchtere geografie. Kennis, en niet alleen die van de boer in het veld, maar ook weten-schappelijke kennis, is sociaal bepaald, sociaal geconstrueerd en dus onderhandelbaar. Daarom staat ook niets meer vast en is alle kennis veranderlijk. Wetenschap zou de werkelijkheid verdichten tot mythes en wetenschappers praten daarom in discoursen of vertogen. In de Engelstalige literatuur wordt gesproken van *narratives*. Kennis wordt *received wisdom* en tegenstrijdigheden worden gladgestreken totdat een narrative is ontstaan, die op zijn beurt weer wordt uitgedaagd (zie kader 'chal-lenging received wisdom'). Maar dan dreigt het gevaar dat nuances weer verdwijnen in een *counter-narrative*. Voor de zakelijke geograaf misschien allemaal wat te veel van het goede, verschil van inzicht zou er toch mogen zijn. Maar het gaat toch om meer dan dat, namelijk om de fundamentele van de kennis. De Britse geograaf Blaikie (1998) vat dat treffend als volgt samen '...scientific truth may be seen to be socially negotiated, rather than universal and invariably reproduced under the same experimental conditions and assumptions, whoever carries them out. Different people, scientists and non-scientists alike, claim different truths about the environment.' Elk dus zijn eigen waarheid over het milieu en over de relatie tussen milieu en ontwikkeling. Dat begint dus voor een geograaf aardig op kaartlezen in het donker te lijken (Blaikie & De Haan 1998). Zijn er nog wegen of nieuwe richtingen in de duisternis te onderscheiden?

Drie wegen

Er kunnen drie wegen worden onderscheiden, namelijk een klassieke *preservationistische*, een neo-liberale *exploitatie* *nistische* en een neo-populistische *conservationisti-*

sche richting. Natuurlijk zijn deze richtingen niet hele-maal nieuw en het zijn in werkelijkheid ook geen uit-sluitende categorieën. Maar de truc in dit post-modernistische tijdvak is om een mythe of *orthodoxy* te construeren, die je je tegenstanders in de schoenen kunt schuiven, wat het vervolgens een stuk gemakkelijker maakt om hen daarover te bekritisieren. Uiteindelijk kan die kritiek een *counter-narrative* worden.

Preservationisten zijn de klassieke natuurbeschermers die zoveel mogelijk natuur, bos, wild of biodiversiteit willen bewaren. Zij willen voorkomen dat soorten verdwijnen, omdat dat uiteindelijk tot de ondergang van de mensheid, aan de top van de voedselketen, zal leiden. De meest extreme richting hierin kent een intrinsieke waarde toe aan de natuur en zelfs rechten aan niet-menselijke soorten. In de geografie keert deze opvatting terug in het *draagvlak* *begrip* en berekeningen over *carrying capacities*. Kwalificaties als overexploitatie en uitputting geven aan dat hier duidelijk sprake is van een spanningsrelatie tussen milieu en ontwikkeling. Er zijn grenzen aan de bestaansverwerving die niet overschreden mogen worden. Daarom moet het wild op straffe van de dood tegen stropers beschermd worden en moeten kolonisten uit het tropisch regenwoud worden verjaagd.

Exploitationisten zijn de neo-liberale protagonisten van de vrije markt en hun heilig geloof in vrije markkrachten, die substitutie van schaarse hulpbronnen zullen stimuleren. Wellicht is regulering nodig, maar liever nog moeten premies de internalisering van *externalities* bevorderen. Bijvoorbeeld door de kosten van het opruimen van (lucht)vervuiling door auto's op te nemen in de benzineprijs zal schone technologie vanzelf rendabel en dus toegepast worden. Of, extremer, als schone lucht schaars wordt is de redding nabij, want wordt het rendabel om schone lucht te produceren. Van een spanningsveld tussen milieu en ontwikkeling is in deze opvatting geen sprake.

Conservationisten zijn de neo-populisten die geen moeite hebben met een zekere regulering van milieugebruik, maar vooral veel vertrouwen hebben in de adaptieve vermogens van de mens, dat wil zeggen in de menselijke capaciteit zich steeds weer aan te passen aan veranderende omstandigheden. In de geografie is deze richting te herkennen aan een sterke actor en micro-oriëntatie met veel aandacht voor lokale kennis of *indigenous knowledge*. Onderzoek is bij voorkeur participatorisch en op zoek naar lokale agenda's om zich bij aan te sluiten. De politieke agenda is die van *empowerment*, *grass-root*, *community-based organisations* en niet-gouvernementele organisaties (NGO's). Duurzame exploitatie van schaarse hulpbronnen gaat in deze opvatting heel goed samen met vooruitgang; een mogelijk spanningsveld kan overstegen worden. De theorie van Ester Boserup over de positieve relatie tussen technologische ontwikkeling en bevolkingsdruk is ook weer helemaal terug (zie kader) want bevolkingsgroei is eerder een motor van duurzame exploitatie dan een neo-malthusiaanse apocalyps.

Het zou onjuist zijn, ook al klinkt het verleidelijk, om de eerste richting gedomineerd te zien door ecologen en bodemkundigen, de tweede door economen, en de derde door antropologen. Eigenlijk doorsnijden deze

wegen alle disciplines. Zonder twijfel is in de ontwikkelingsgeografie de laatste richting het meest populair. Maar dat is ze ook in de sociologie en de antropologie en eigenlijk in het hele ontwikkelingsdenken in Nederland, zowel op de universiteit, als op het ministerie en bij de particuliere ontwikkelingsorganisaties. Maar dat betekent weer niet dat het mondiale ontwikkelingsbeleid er helemaal van doordrongen is (hoewel op veel universiteiten en zeker bij de NGO's dezelfde opvattingen gemeengoed zijn). Invloedrijke internationale instellingen als Wereldbank en IMF negeerden aan het begin van de jaren tachtig de conservatistische tendenzen en voerden een economische herstructurering door gericht op liberalisering, vrije markt en terugtrekkende overheid. De zogenaamde structurele aanpassingsprogramma's (SAP's) die beide instellingen propageerden, waren na een jaar of vijf overal van kracht. Zoveel effect in zo'n korte termijn is ongeëvenaard.

Weidegronden

Uitenclopende opvattingen over het mogelijke spanningsveld tussen milieu en ontwikkeling kunnen geïllustreerd worden met een voorbeeld over verantwoord beheer van natuurlijke weidegebieden en een voorbeeld over het effect van bevolkingsgroei op landdegradatie. Over wat nu verantwoord beheer en duurzame exploitatie is van de natuurlijke weidegronden, die gebruikt worden door (semi)nomadische veehouders, woedt een stevig debat dat wortelt in de complexiteit van vegetatiedegradatie en verschillende opvattingen over vegetatiedynamiek. Aan de hand van de Clementsiaanse theorie over de successie van planten gaat men er reeds lang van uit dat elke gebied, afhankelijk van klimaat en bodem, zijn eigen climaxvegetatie kent. Als deze vegetatie wordt verstoord keert na een rustperiode de climaxvegetatie weer terug zoals bij een ladangakker het tropisch bos weer bezit neemt van de akker zodra de boer wegtrekt. Bij de begrazing van natuurlijke grasvlakten is het vanuit dat perspectief de taak van de veehouder om een evenwicht te vinden tussen de graasdruk van de kudde aan de ene kant en de natuurlijke regeneratiedruk in de richting van de climaxvegetatie aan de andere kant. Daarmee is kort aangegeven wat in deze opvatting onder duurzame exploitatie wordt verstaan. Overschrijding van het draagvlak zou tot degradatie van

de vegetatie leiden, waardoor op den duur het gebied noodgedwongen verlaten zou moeten worden; een onvervalst malthusiaans scenario. Daarna zou het regeneratieproces uiteindelijk weer kunnen leiden tot de climaxvegetatie, maar het ecosysteem zou ook onherstelbaar beschadigd kunnen zijn, waardoor regeneratie onmogelijk wordt.

Recentere inzichten uit de *new range ecology* hebben geleerd dat in gebieden met grote klimatologische variaties (met name regenval), de zogenaamde *non-equilibrium* gebieden zoals de semi-aride zones van Afrika, geen climaxvegetatie bestaat, simpelweg omdat het klimaat zo kan wisselen dat zelfs gemiddelde situaties uitzondering zijn. Dat betekent ook dat er geen evenwicht tussen graasdruk en het draagvlak van de natuurlijke hulpbronnen kan bestaan omdat het werkelijke draagvlak steeds weer verandert.

In deze opvatting is duurzame exploitatie van gras door veehouders iets heel anders. Omdat de veehouder de voornaamste factor die de toestand van de vegetatie bepaalt, namelijk regenval, niet in de hand heeft, valt er voor hem ook weinig te regelen. Bijvoorbeeld minder vee (is minder graasdruk) geeft namelijk geen enkele garantie op succes in een volgend jaar, want een droogte kan ook voorkomen dat er gras opkomt. Dan had de veehouder het jaar ervoor beter alle beschikbare vegetatie kunnen weggrazen. *Opportunistic rangeland management*, gekenmerkt door het aanhouden van grote, productieve kuddes zolang het kan en snel wegtrekken en verkopen als de omstandigheden dat opleggen, wordt in dit geval als de meest duurzame weg gezien. Dat is ook precies was veehouders altijd al gewend zijn om te doen. Dat wil niet zeggen dat ze daarom maar wat aanmodderen. Talloze studies benadrukken hun fabelachtige functionele kennis van de omgeving. Rotaties van weidegronden, wekelijks en maandelijks, komt overal voor. Veel herdersgroepen houden de weidegronden waar ze op dat ogenblik gebruik van maken nauwgezet in de gaten en sturen verkenners te voet of te paard er op uit om te bepalen naar welke weiden ze vervolgens zullen trekken en welke weiden ze dienen te mijden. Overbegrazing wordt niet alleen tegengegaan door het gebruik van weidegronden te reglementeren, maar ook door het draagvermogen te vergroten. In de Sahel beschermen veehouders spontane zaailingen van de *Acacia albida*,

'Challenging received wisdom'

Challenging received wisdom is de titel van een paragraaf in een boek van Leach en Mearns (1996) met de provocerende titel *The Lie of the Land* en tegelijk een rake typering van wat inmiddels een nationale sport onder Britse geografen, antropologen en een enkele econoom lijkt te zijn geworden: het uitdagen van gevestigde inzichten over milieugebruik, degradatie, beleid en ontwikkeling. Maar het blijft niet bij kritiek alleen, meestal wordt tegenover het gevestigde inzicht een nieuwe, coherente opvatting geformuleerd, vaak in een benijdenswaardig onderhoudende, typisch Engelse verhaaltant en bijna zonder uitzondering getuigend van een optimistische, post-moderne en neo-populistische visie op de vermogens van de mens om milieuproblemen de baas te blijven en duurzame ontwikkeling te realiseren, zelfs dwars

tegen achterhaald overheidsbeleid in. De ernst van de milieuproblemen wordt meestal niet ontkend, maar de problemen worden gelokaliseerd en daartegenover worden bevindingen uit andere locaties gesteld die veel positiever zijn. Het beeld dat dan ontstaat is er een van relativering en optimisme. Hoewel ze op verschillende instituten werken en bij meerdere uitgeverijen publiceren zijn het International Institute for Environment and Development (IIED) en het Overseas Development Institute (ODI) de bakermat van hun gedachtegoed. In de Issue Papers van IIED's Drylands Programme, het Bulletin Haramata en de IIED's Gatekeepers Series en in de Network Papers van ODI's Pastoral Development Network Network verschijnen de eerste voorlopige versies van papers en rapporten die later als wetenschappelijke artikelen en boeken veel discussie blijken los te maken. *The Lie of the Land* is niet het eerste boek uit

die reeks, maar voor beginners wel het meest geschikt omdat het aan de hand van een tiental artikelen een overzicht geeft van de discussie op de belangrijkste deelreinen, die hieronder nog apart aan de orde komen. Jeremy Swift, befaamd pastoralisme onderzoeker, relateert het heersende pessimisme over woestijning. Ian Scoones doet de *new range ecology* uit de doeken. James Fairhead en Melissa Leach betogen dat bossen helemaal niet verdwijnen en dat er nu meer bomen zijn dan vroeger en Mary Tiffin zet de neo-boserupiaanse these en het intensiveringsdebat neer.

Twee boeken geven een voortreffelijk overzicht van de discussie rond de *new range ecology*, namelijk *Range Ecology at Disequilibrium. New Models of Natural Variability and Pastoral Adaptation in African Savannas* van Behnke, Scoones & Kerven en *Living with Uncertainty. New directions in pastoral develop-*

een boom die juist bladeren draagt in het droge seizoen, waarmee de voeder capaciteit van een gebied wordt verhoogd. Om regeneratie van weidegronden te bevorderen worden de plaatsen waar vroeger een kamp was beschermd. De daar aanwezige mest stimuleert de plantengroei en maakt ze tot regeneratiepolen.

Is het toevallig dat sinds enige tijd niet alleen maar de menselijke oorzaken van verwoestijning worden benadrukt, maar dat er ook weer ruimte is om naar puur fysieke, klimatologische oorzaken te zoeken? In elk geval komt het de neo-populisten niet slecht uit bij hun pogingen de veehouders uit de beklagdenbank te krijgen.

Bevolkingsgroei

Het tweede voorbeeld betreft het intensiveringsdebat waarbij een neo-malthusiaanse opvatting over een dreigende milieuramp door overbevolking wordt uitgedaagd door een neo-boserupiaanse opvatting over de heilzame relatie tussen bevolkingsgroei en economische ontwikkeling.

Het neo-malthusiaanse discours is genoegzaam bekend. Het veronderstelt bij elke agro-ecologische zone een bepaald productiepotentieel en laat bovendien zien dat tropische ecosystemen erg kwetsbaar zijn. Bevolkingsgroei zou in zo'n situatie al snel tot over-exploitatie leiden door de arme bevolking. Overbeweiding, ongebreidelde bosontginningen en te korte rotatiecycli zouden leiden tot bodemuitputting, degradatie van vegetatie en misschien zelfs wel tot klimaatverandering (verwoestijning). De vicieuze cirkel van armoede tekent zich dus in alle hevigheid af. De bewijzen hoefden ook niet ver gezocht te worden. Bijna overal in Sub-Sahara Afrika liep bijvoorbeeld in de jaren tachtig de agrarische productie per capita terug. Droogte en hongersnoden waren aan de orde van de dag en diverse studies toonden bodemuitputting en erosie aan. Allerlei conflicten konden mede herleid worden tot een strijd om schaarse hulpbronnen. Moord en doodslag waren het gevolg. Veehouders werden bijvoorbeeld in hun mobiliteit - zo belangrijk om hun duurzame bestaanswijze te handhaven - belemmerd door toenemende ontginningen van hun weidegronden door akkerbouwers. Er was (en is) op macro-niveau sprake van een agrarische crisis, waarbij overigens ook het falende overheidsbeleid nadrukkelijk als schuldige in beeld kwam.

De vele neo-populistische micro-studies, die tot dan toe steeds maar weer op de adaptieve vermogens van de boeren, en steeds nadrukkelijker ook die van boerinnen, hadden gehamerd en veel waardering voor lokale kennisystemen wisten te bewerkstelligen, konden hier geen samenhangende visie op een hoger abstractieniveau tegenover stellen. Totdat in het begin van de jaren negentig regionale studies over succesvolle intensivering van de agrarische productie in dichtbevolkte gebieden, met name de Machakos-regio in Kenya en de Kano Close-Settled Zone in Nigeria, bekendheid kregen (zie kader). Op het eerste gezicht lijkt hier Boserup's these over de gunstige effecten van bevolkingsdruk op technologische ontwikkeling weer nieuw leven te zijn ingeblazen. Maar er is meer aan de hand. Zoals Grigg (1979) al twintig jaar geleden aangaf in zijn evaluatie-overzicht van Boserup's these zijn er talloze situaties onderzocht waarin de omstandigheden bij toenemende bevolkingsdruk toch geen ontwikkeling bleken toe te staan. Met name de Machakos-studie legt ook verband met de effecten van arbeidsmigratie, commercialisatie en effectief overheidsbeleid. Eigenlijk vormen de conclusies van deze studie het perfecte post-modernistische discours met een aantrekkelijke mix van neo-populistische elementen (innoverende boerinnen op basis van inheemse en nieuw verworven externe kennis) en neo-liberale ele-

Preservationisten stellen duidelijk grenzen aan de omgang met de natuur. Kolonisten - zoals deze twee Brazilianen moeten uit het tropisch regenwoud worden verjaagd.

Foto: Michel Pellanders/HH

ment in Africa van Scoones. Een keur van onderzoekers, waaronder ook Wageningse graslanddeskundigen als Breman en De Ridder, laten zien welke consequenties het variabele klimaat en de specifieke bodemcondities, van onder andere de Sahel, op de ecologie van de semi-aride gebieden hebben. Die worden gekarakteriseerd als niet-evenwichtssystemen, waar geen climaxvegetatie kan bestaan en waar *carrying capacity* geen toepasbaar concept is. De productiviteit van de weidegebieden is ruimtelijk zeer heterogeen en variabel door de tijd. Mobiliteit van kuddes is daarom een noodzaak. Door de veehouderij verandert de natuurlijke vegetatie. Daar is niets mis mee, net zo min als het cultuurlandschap van akkerbouwgebieden als degradatie zou moeten worden beschouwd. In die situatie wordt de traditionele (semi)nomadische veehouderij als de meest efficiënte vorm van exploitatie van biomassa

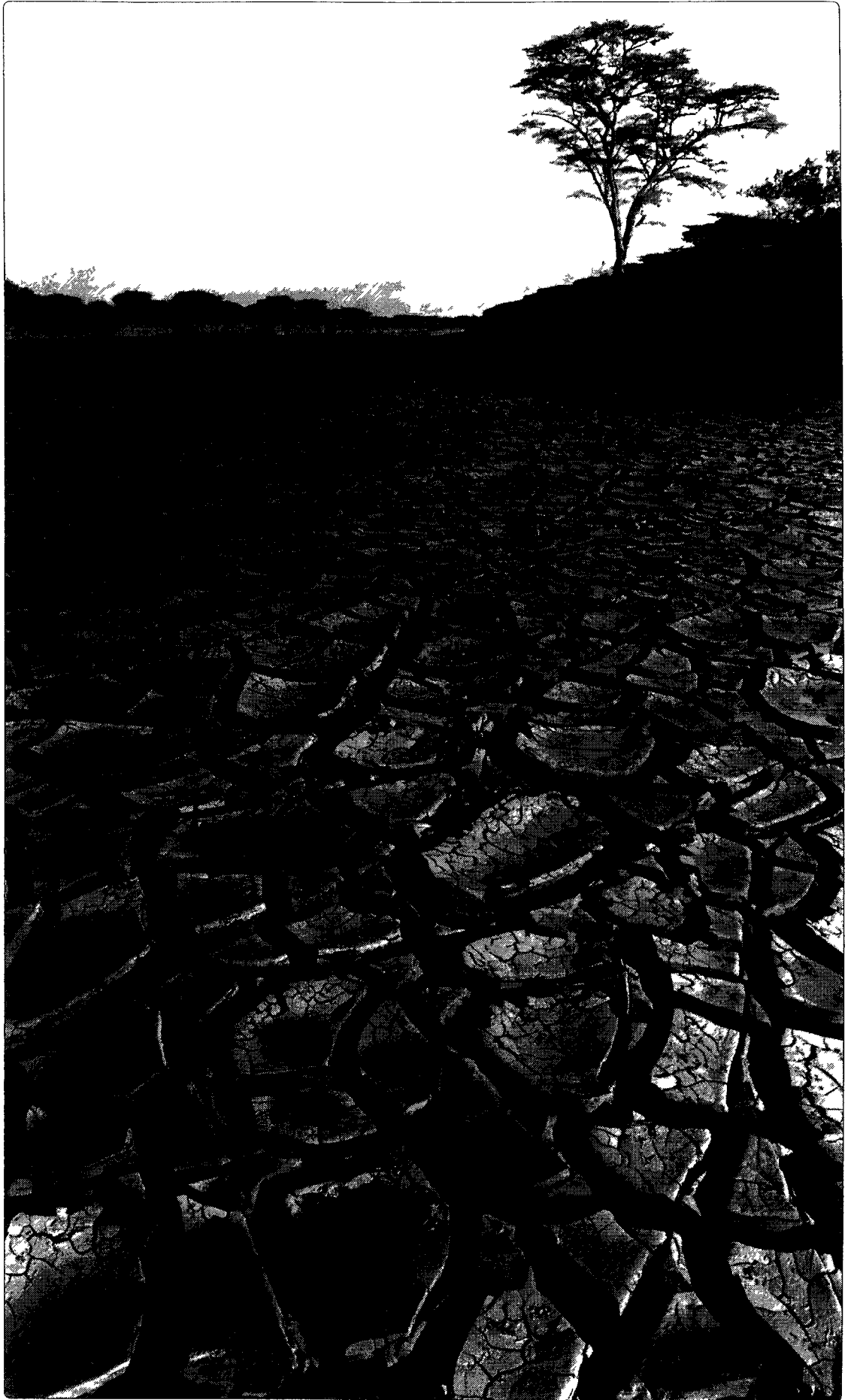
beschouwd, met rendementen per oppervlakte-eenheid die uitsteken boven die van moderne Amerikaanse of Australische ranches. Pogingen om die traditionele veehouderij te hervormen naar het model van die moderne ranches zijn gedoemd te mislukken en veroorzaken degradatie. Door oprukken van de akkerbouw die de mobiliteit en de hoeveelheid graasgrond doen afnemen, falende interventies van overheden en donoren, oorlogen en bevolkingsgroei is er wel degelijk een zorgelijke situatie ontstaan in de pastorale gebieden. Standaardoplossingen bestaan echter niet; elke oplossing moet uitgaan van de complexiteit van strategieën waarop de pastoralisten hun bestaanswijze baseren.

Het debat over agrarische intensivering is geïnspireerd door *les éminence grises* van de neo-boserupiaanse these, Mary Tiffin en Michael Mortimore. Mortimore meldde zich

al eind jaren zeventig met bevindingen uit de Kano Close-Settled Zone in Hausaland, Noord-Nigeria. Bekendheid kregen ze vooral met hun publicatie over het district Machakos in Kenia: *More People, Less Erosion. Environmental Recovery in Kenya* (Tiffin, Mortimore & Gichuki 1994) Zij tonen foto's uit 1930 van ernstig geërodeerde landschappen in het toenmalige *native reserve*. Toen woonden er 240 duizend mensen. In 1990 waren dat er 1,4 miljoen geworden. De oppervlakte per capita was teruggelopen van 2,6 tot minder dan 1 hectare. Maar foto's op dezelfde plaats genomen laten een welvarend platteland zien met terrassen, bomen, koffiestruiken en boerderijtjes. Tussen 1930 en 1987 blijken de opbrengsten per oppervlakte-eenheid met een factor zes te zijn vermenigvuldigd. De waarde van de productie per hectare in constante prijzen was tien maal zo hoog en per capita drie maal zo hoog. Het succesverhaal begint met de

Literatuur

- Behnke, R, I Scoones & C Kerven** (1993) *Range Ecology at Disequilibrium New Models of Natural Variability and Pastoral Adaptation in African Savannas* London Overseas Development Institute/International Institute for Environment and Development
- Blaikie, P** (1998) *Paradigms for Environment and Development*. In P Blaikie & L de Haan (eds) *Looking at Maps in the Dark Directions for Geographical Research in Land Management and Sustainable Development in Rural and Urban Environments of the Third World* Netherlands Geographical Studies 240 Utrecht/Amsterdam KNAG
- Blaikie, P & L de Haan** (1998) *Reading maps in the Dark Route Planning for Development Geography in a Post ist World* In P Blaikie & L de Haan (eds) *Looking at Maps in the Dark Directions for Geographical Research in Land Management and Sustainable Development in Rural and Urban Environments of the Third World* Netherlands Geographical Studies 240 Utrecht/Amsterdam KNAG
- Brookfield, H** (1992) *Environmental Sustainability with Development What Prospects for a Research Agenda* *The European Journal of Development Research* 3 | pp 42 67
- De Haan, L** (1997) *Grenzen aan de Commons Een wijze les voor bestuurskundigen en planologen* In *Over Grenzen Planologische Diskussiebijdragen 1997 PLDD* Delft, pp 147 156
- De Haan, L** (1995) *Milieu en ontwikkeling een uitdaging aan de ontwikkelingsgeografie* In G Ashworth en J Waalkens (red) *Geografie en milieu trend of traditie?* Netherlands Geographical Studies 193 Utrecht/Groningen KNAG 1995 pp 115 125
- Haas, H de** (1999) *Een nieuwe groene frontier in de Sahara?* In *Geografie* 8 april p 9 13

In de jaren tachtig liep door grote droogtes overal - op de foto Kenya - in Sub-Sahara Afrika de agrarische productie per capita sterk terug Grote hongersnoden waren het gevolg Foto Roel Burgler/HH

menten (markt en een faciliterende overheid). Wellicht verklaart dat mede de grote populariteit waarin de neoboserupiaanse these zich mag verheugen.

Geografie

De geografie heeft volop kansen, het licht gloort en voor wie het zien wil tekenen zich nieuwe wegen af. Reeds op Terschelling gaf ik aan (De Haan 1995, p. 122) hoe de geografie 'een bijdrage kan leveren aan het overstijgen van de beperkingen van de aandacht voor het micro-niveau, namelijk door te bestuderen hoe het adaptieve vermogen van de actor wordt beïnvloed, beperkt of gestimuleerd door de integratie in ruimere sociaal-culturele, economische en politieke verbanden op een hoger schaalniveau. Slechts op deze wijze kan de spanning tussen ontwikkeling en duurzaamheid worden onderzocht. Immers de behoefte aan welvaartsstijging gekoppeld aan een duurzame exploitatie van de natuurlijke hulpbronnen kan (en deze constatering geldt niet alleen voor ontwikkelingslanden) slechts begrepen worden wanneer rekenschap worden gegeven van de toenemende interdependentie en globalisering.'

Daarmee zijn drie aandachtspunten aangegeven. Ten eerste de adaptieve vermogens van de lokale bestaanswijze met betrekking tot de exploitatie van natuurlijke hulpbronnen; zeg maar de aloude lokale mens-milieu relatie, maar dan wel met alle aandacht voor machtsverhoudingen en verschillen in toegang.

Ten tweede de regionale analyse. Brookfield (1992) laat treffend zien hoe het regionale niveau een interessant knooppunt is voor een geografische bestudering van de problematiek van milieu en ontwikkeling. Wanneer hij een *nested hierarchy* benadering voorstelt, bijvoorbeeld voor de agrarische productie, wordt de agronomische duurzaamheid op akkerniveau ingepast in een duurzame exploitatie op het niveau van het boerenbedrijf. Door braaklegging en rotatie kan immers een duurzame exploitatie van de bodem worden bereikt die voor het individuele akkerniveau niet haalbaar is. De duurzaamheid op bedrijfsniveau zou op zijn beurt weer moeten passen in die van de betreffende agro-ecologische zone of stroomgebied, denk bijvoorbeeld aan bodem- en waterconserveringsmaatregelen die alleen in samenhang met elkaar effect kunnen hebben. Op regionaal niveau zou dan met name het milieubeleid door de overheid dienen te worden

georganiseerd. In die zin is ook de Machakos-studie een perfect voorbeeld van regionale analyse en verdient ze de volle aandacht van de geografiebeoefening in Nederland. Hoewel Brookfield op deze wijze de koppeling van schaalniveaus voor een duurzame agrarische productie treffend illustreert, neemt hij te snel aan dat het regionale niveau de meest geëigende schaal is voor een geografische bestudering van milieu en ontwikkeling. Juist de opvatting van een *nested hierarchy* maakt duidelijk dat het regionale niveau niet langer meer eindpunt van de analyse kan zijn nu de globalisering - ook van de relatie milieu-ontwikkeling - verder is voortgeschreden. Ten derde is daarmee duidelijk geworden dat in een globaliserende wereld het geografisch blikveld ook verruimd moet worden naar globaliserende relaties.

Glocalisering

Echter wat sinds Terschelling eveneens duidelijk is geworden is dat globalisering niet alleen het opschalen is van een context van een regionaal of nationaal naar een mondiaal niveau. Globalisering is enerzijds grotere mondiale interdependentie, uniformisering en standaardisering (ook in cultureel opzicht, *macdonaldisation*) al dan niet samenhangend met een nieuwe fase in het kapitalisme, het post-fordisme. Maar het gaat anderzijds gepaard met toenemende diversiteit. Nieuwe culturele identiteiten komen op, de staat treedt terug, de roep om decentrale besluitvorming neemt toe en de natie-staat zou zijn langste tijd gehad hebben. Fragmentisering dus, en localisering is de geografische pendant ervan: globalisering en localisering zijn keerzijden van dezelfde medaille. De term *glocalisering* is daarmee geboren.

Een onderzoek naar agrarische transformatie onder invloed van internationale arbeidsmigratie in de Magreb illustreert die glocalisering treffend. Lange tijd is in de *narrative* van het migratie syndroom de internationale arbeidsmigratie uit de Magreb in verband gebracht met het verval van de oaselandbouw en toenemende verwoestiging als gevolg van arbeidstekorten. Onder invloed van de *New Economics of Labour Migration*, een van de verschijningsvormen van *New Institutional Economics* (een geheel van verfrissende opvattingen in de economie waarvan overigens veel geografen zullen zeggen dat het hier eindelijk eens economen over de hoge schutting van hun eigen paradigma naar andere disciplines kijken),

Fairhead, J. & M. Leach (1996) *Misreading the African Landscape. Society and Ecology in a Forest-Savanna Mosaic*. Cambridge, Cambridge University Press
 Grigg, D. (1979) Ester Boserup's Theory of Agrarian Change. *A Critical Review Progress in Human Geography* 3, 1, pp 64-84
 Leach, M. & R. Mearns (eds) (1996) *The Lie of the Land. Challenging received wisdom in African environmental change and policy*. London/Oxford International African Institute/James Currey
 Mortimore, M. (1998) *Roots in the African Dust. Sustaining the Sub-Saharan Drylands*. Cambridge: Cambridge University Press
 Scoones, I. (1994) *Living with Uncertainty. New directions in pastoral development in Africa*. Intermediate Technology Publications London, International Institute for Environment and Development.
 Tiffin, M., M. Mortimore & F. Gichuki (1994) *More People, Less Erosion. Environmental Recovery in Kenya*. Chichester, Wiley

gedwongen aanleg van terrassen in de koloniale tijd en de introductie van ploegen door Keniaanse soldaten die in de Tweede Wereldoorlog in India gelegerd waren. Maar de hausse in bodemconservering komt vooral na de onafhankelijkheid, wanneer de dwang verdwijnt, het terasseringswerk door traditionele *working parties* wordt uitgevoerd en vrouwen, door de arbeidsmigratie van mannen naar Nairobi, een leidende rol gaan spelen. Er is veel organische bemesting. Het vee dat eerst gemeenschappelijk gehoeid werd staat nu op stal, er worden voedergewassen verbouwd en verbeterde melkveerassen gebruikt. De grootfamilies van vroeger zijn de kerngezinnen van nu geworden en de positie van vrouwen is sterk verbeterd.

Volgens de auteurs lag het initiatief in deze metamorfose bij de bevolking die op basis van eigen behoeften, inzicht en kennis het bestaan vorm gaf. Daarbij kon ze gebruik

maken van door de overheid en donoren aangeboden kennis, scholing, steun bij bodem- en waterconservering, nieuwe gewassen (geïntroduceerd met *participatory technology development*) en niet te vergeten inkomsten uit arbeidsmigratie en koffieteelt. Het bevorderen van marktwerking en het faciliteren van de individualisering van het grondbezit zouden met name de verdiensten van de Keniaanse overheid zijn.

Bij nauwkeurig lezen blijken echter de auteurs de causaliteit van bevolkingsgroei en intensivering niet aan te tonen. De trends vallen samen, maar zouden een samenloop van omstandigheden kunnen zijn. Alleen al de boom in koffieprijs van de jaren zeventig/tachtig zou een goede verklaring voor de investeringen kunnen zijn. De auteurs gaven later ook toe dat de bevolkingscijfers in relatie tot het beschikbare areaal niet altijd even betrouwbaar zijn. Hun

onderzoek drijft voor een deel op gegevens uit vijf gebieden. De bevolkingsgroei staat buiten kijf, maar er blijkt ook veel nieuw land in bezit te zijn genomen in Machakos. Jammer is dat niet duidelijk wordt of de gehele bevolking gelijkelijk heeft deelgenomen aan de intensivering, of dat er drop outs zijn geweest, marginalisering van sommige groepen heeft plaatsgevonden et cetera.

Sommigen hebben ook reeds opgemerkt dat Machakos niet representatief is voor Afrika. Door haar ligging bij Nairobi, het bimodale regenvalregime en de beschikbaarheid van onontgonnen land zou het gebied aanmerkelijk gunstig afsteken bij andere Afrikaanse regio's. Maar hiernaast heb ik al betoogd dat in het glocaliseringsproces een dergelijke diversiteit in ontwikkeling juist wel representatief is. Onder andere nieuw Nederlands onderzoek, door NWO/Wotro gefinancierd, moet aantonen welke vormen van intensive-

kan nu worden geconstateerd dat een aantal oase-gebieden een snelle modernisering van de agrarische en niet-agrarische productie doormaken. Echter andere oase-gebieden zijn nog altijd in verval. Een eerste analyse leert dat hier lokale milieufactoren als beschikbaarheid van water en bodem een rol spelen. Daarnaast lijken in sommige regio's patronen van kapitaalsaccumulatie te verhinderen dat kapitaal minder weglekt dan elders, waarbij ook culturele factoren mogelijk een rol spelen. Verschillen in effectief overheidsbeleid lijken de veel betere prestaties in Tunesië, in vergelijking met Marokko, mede te verklaren. Tenslotte spelen onmiskenbaar een rol de periode van migratie, de bestemmingslanden van migranten in Europa, hun netwerken en de verschillen in assimilatie en uitkeringsregelingen. Daarmee is voldoende aangegeven hoezeer de regionale tegenstellingen in agrarische transformatie van de oase-landbouw in de Magreb onderdeel zijn van globaliserende relaties. Groeiende regionale en lokale diversiteit aan de ene kant en toenemende samenhang tussen de verschillende schaalniveaus aan de andere kant met name door de integratie in de Europese landbouw- en arbeidsmarkt en daarmee ook een stijgende multi-localiteit in de bestaansvererving, zijn precies de elementen van glocalisering. (Zie voor case-studie De Haas (1999))

Comparatieve studies

Glocalisering, ten slotte, vraagt om comparatieve studies en dan niet alleen tussen verschillende ontwikkelingsgebieden om de toenemende diversiteit te analyseren, maar evenzeer om meer greep te krijgen op gelijksoortige of samenhangende processen in Noord en Zuid. Vreemd genoeg bestaat er bij ontwikkelingsgeografen nogal wat scepsis over de mogelijkheden van dergelijke comparatieve studies. Zij oriënteren zich per definitie op ontwikkelingslanden en nauwelijks op Nederland of Europa, maar daarmee onderschatten zij ook de potentie van hun ervaringen in een glocaliserende wereld. Ik heb bijvoorbeeld zelf in Nederlandse bestuurlijke en planologische kringen al een aantal malen interesse weten te kweken voor ervaringen in Afrika met milieubeheer door dorpscomites, die bevoegdheden hebben waarvan een buurtpreventieproject in Nederland slechts kan dromen (De Haan 1997). Recentelijk zijn Nederlandse juristen gestart om samen met Beninese onder-

zoekers de Beninese vormen van informele, vaak op traditioneel recht gebaseerde, conflictoplossing te leren kennen om daarmee een bijdrage te leveren aan de ontwikkeling in Nederland van zelfregulering en alternatieve geschilbeslechting.

Interessante vergelijkingen zouden gemaakt kunnen worden door planologen en geografen die langs dezelfde lijnen kunnen proberen de conflicten in het tropisch regenwoud van Kameroen tussen bosbewoners, houtmaatschappijen en de bosbouw dienst (mogelijk ook het World Wildlife Fund) en die in de Gelderse Vallei tussen varkensboeren, recreerende stadbewoners, het ministerie van LNV en de Stichting Het Gelders Landschap rond het ROM (Ruimtelijke Ordening en Milieu) project te analyseren. Zelfs de implicaties van het Internationale Klimaatverdrag en daarin geboden mogelijkheid tot *joint implementation* (dit wil zeggen de mogelijkheid van geïndustrialiseerde landen om verplichte milieudoelstellingen niet in eigen land, maar in een ontwikkelingsland te realiseren) dat lijken voor beide locaties relevant.

Ik wil benadrukken dat het mij daarbij niet zozeer gaat om contrasterende situaties die meer licht op bepaalde facetten kunnen werpen, noch om studies die de soms opvallende gelijkenis tussen historische processen in het Noorden en actuele processen in het Zuiden tot onderwerp hebben. Het gaat mij expliciet om studies die op zoek zijn naar actuele samenhang en waarbij geografen in Noord en Zuid moeten samenwerken. Het spreekt bijna vanzelf dat historische diepgang en een regionaal integrerend perspectief hierbij hun nut zullen bewijzen.

ring elders hebben plaatsgevonden en welke condities daar van invloed zijn geweest.

Vuurwerk leveren ook de antropologen Fairhead en Leach in hun boek uit 1996 *Misreading the African Landscape: Society and Ecology in a Forest-Savanna Mosaic*. Zij hebben onderzoek gedaan in de zogenaamde relictbossen in de savanne van Guinee, die door vegetatiedeskundigen altijd beschouwd werden als de overblijfselen van een regenwoud dat ooit het hele gebied moet hebben bedekt, maar door menselijke activiteit werd gedegradeerd tot savanne. Met een keur van data verzameld uit archieven, kaarten, *oral history* en veldonderzoek laten zij zien dat de bewoners, in tegenstelling tot wat *received wisdom* aanneemt, deze eilanden van bos rond hun dorpen zelf hebben gecreeerd door houtgroei te bevorderen. Volgens de auteurs neemt door bevolkingsgroei het bos niet af, maar juist toe. Hoe-

wel die in oorsprong ontwikkeld zijn voor semi-aride en aride gebieden, passen zij ook *non-equilibrium* posities toe op de bos-savanne ecologie (waarvan immers verondersteld wordt dat het wel evenwichtssystemen met climaxvegetatie zijn). Zij menen daardoor een betere verklaring te kunnen geven voor mens-milieu interacties en daardoor in staat te zijn geweest de toename van bos te herkennen. De auteurs geven nadrukkelijk aan niet uit te zijn op de formulering van een nieuwe *orthodoxy*, maar stellen comparatief onderzoek voor in andere savannegebieden zoals rond de veronderstelde relictbossen in Benin.

Als laatste in deze opsomming mag niet ontbreken de recente synthese van de problematiek van droge gebieden, waarin veel van het bovenstaande weer terugkomt, namelijk de publicatie *Roots in the African Dust. Sustaining the Sub-Saharan Drylands* van Mortimore (1998).

De auteur noemt dit met opzet een revisionistische studie waarin hij de conventionele inzichten over bevolkingsgroei, onoordeelkundig landgebruik en verwoestijning in twijfel trekt en laat zien dat inheemse kennis, aangezwengeld door bevolkingsgroei en marktwerking, duurzame ontwikkeling kan realiseren. Overheidsbeleid zou meer lokale initiatieven moeten ondersteunen in plaats van ongeschikte, eigenzinnige agenda's te volgen. Het wachten is nu eigenlijk op fysisch geografen, ecologen, botanici en bodemkundigen om de handschoen die hen zo nadrukkelijk is toegeworpen door sociaal geografen, antropologen en economen op te nemen. Een aantal van hen was reeds nauw betrokken bij bovengenoemde onderzoeken maar zijn toch nog eenlingen in hun vakgebied. Een uitgebreide bodemerosiestudie van Warren, Battersbury, Waughray of Stocking zou bijvoorbeeld welkom zijn.